

Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században

Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában *

Melegh Attila

Az elmúlt huszadik század joggal nevezhető az intézményesült népesedéspolitika, az emberi reprodukcióba való tudatos beavatkozás évszázadának. A század hajnalán, a 18. és 19. században kialakult fegyelmező diskurzusok s a velük összekapcsolódó statisztikai adatgyűjtés kiépítése után, valamint a demográfiai folyamatok viharos átalakulása közepette már világszerte napi politikai szintre kerültek azok a viták, amelyek a túlnépesedés vagy éppen a termékenységsökkenés folyamatainak kérdését, a beavatkozás módjait firtatták (Quine 1996: 1–16). Napirenden volt az alsóbb osztályok még viszonylag magas termékenységének korlátozása, a fogamzásgátlás és a tudatos családtervezés előmozdítása, a „fejlődés” szempontjából „alkalmatlanok” sterilizálása, likvidálása. Éles ellentéteket szült az abortusz és a magzattelhajtás morális, szociális és politikai következményeinek mérlegelése, a születéskorlátozásban élenjáró középosztályi rétegek magatartásának megváltoztatása, a be- és elvándorlás, illetve a reprodukció összefüggésének taglalása, a nemzetközi politikai befolyás és a demográfiai folyamatok együttes politikai analízise. Más szóval: terítékre került az emberi reprodukció szinte teljes folyamata, és megfogalmazódtak, megerősödtek azok a főbb diskurzusok, amelyek a huszadik század hihetetlenül ellentmondásos, és sok esetben végtelenül tragikus népesedéspolitikai törekvéseinek, akcióinak és intézményeinek alapját képezték.

A fentiek és az éppen kibontakozó újabb genetikai forradalom fényében nem meglepő, hogy a nyolcvanas évek végétől komoly társadalomtudományi kísérletek történtek a népesedéspolitikai irányzatok, intézmények összehasonlító vizsgálatára, a beavatkozás társadalmi és politikai összefüggéseinek végiggondolására (többek között Quine 1996; Sen 1994; McLaren 1990; Hodgson 1983; Bandarage 1998; Kligman 1998; Greenhalgh 1996: 26–66). Az alábbi tanulmány a komparatív vizsgálatokhoz kíván hozzájárulni. Először azzal, hogy megpróbálja az összehasonlító vizsgálatokhoz operacionálizálni a vitában kiemelt szerepet játszó Michel Foucault „biopolitikai” (azaz a rasszizmus és

* Az alábbi szöveg alapváltozata a Népesedéspolitikai ad hoc bizottság (vezeti Cseh-Szombathy László) megbízásából készült. Alapját képezi egy előadás, amelyet 1999. március 15-én tartottam a KSH NKI keretében a demográfiai átmenetről. E szöveg nyers változata elhangzott A Miskolci Egyetem Összehasonlító Társadalomtörténeti Szakirány előadás-sorozatában. A munka során rendkívül hasznos észrevételeket tettek a fenti előadás résztvevői, az intézet munkatársai. Külön köszönet illeti Böröcz Józsefet, Benda Gyulát, Óri Pétert és Krémer Balázst az előadásbeli szöveg és e szöveg nyers változatának kommentálásáért. Ugyancsak nagyon sokat köszönhetek Tóth Zoltánnak, Dányi Dezsőnek és Hablicsek Lászlónak.

a modern politikai rendszer kapcsolatára vonatkozó) meglátásait az „életre érdemtelene” kijelölésének iránya alapján (Foucault 1992).¹ Másodsor azzal, hogy felhívja a figyelmet a népesedéspolitikai irányzatok beágyazódására a domináns Kelet–Nyugat-diskurzusba, amely az azonos időpontban jelentkező „fejlettséget” és a „fejletlenséget” a történeti fejlődés teleológiai rendjeként értelmezi, és azt földrajzi térben is elhelyezi (Böröcz 1997; Melegh 1999a). Az alábbi írás ezen általános problémát többek között a demográfiai átmenet elmélete kapcsán értelmezi, amely teória az alsóbb osztályokkal és a bevándorlókkal kapcsolatos amerikai század eleji népesedéspolitikai diskurzusok eredményeként születik meg, és amely gondolatkör a belső vitákat sikerrel viszi át globális szintre – kijelölve az angolszász indíttatású és finanszírozású globális népesedéspolitika irányultságát. Az alábbi elemzés végül megpróbálja elhelyezni a magyarországi népesedéspolitikai vitákat, azon belül is főképp a népi indíttatású megfontolásokat az elemzett angolszász antinatalista népesedéspolitikákhoz képest. Az alábbi kezdeti elemzés azért a népi irányzatot veszi alapul, mert mind a mai napig ez a leginkább kikristályosodott, és még mindig ható magyarországi népesedéspolitikai gondolatkör (Melegh 1999b; Monigl 1990a). Az angolszász antinatalista és a népi pronatalista irányzat összevetését pedig az eltérések komparatív érdekességén túlmenően az is indokolja, hogy Magyarországon egyre inkább terjedőben van (az angolszász környezetből már ismerős) az alsóbb osztályokkal szembeni jóléti megfontolású intolerancia, amely nem riad vissza a velük kapcsolatos „biopolitikai” beavatkozások emlegetésétől, felülírva ezáltal a korábbi időszak magyarországi népesedéspolitikai diskurzusait.

Az alábbi írás, mint már többször is hangsúlyoztam, kísérleti jellegű, és nem törekszik a teljes problémakör lefedésére. Hiányoznak a kontinentális népesedéspolitikai

1 A népesedéspolitikai viták leggyümölcsözőbb elemzési módszerének szintén a Foucault által kidolgozott diskurzuselemzés tűnik (Foucault 1972, 1999). A megközelítés kulcseleme nála a hagyományos szellem-történettel, tudománytörténettel szembeni szkepszis. Foucault a hagyományos elemzési módszerek jóformán minden egyes elemével szakít. Nincs szerző, nincs egységes szöveg, életmű, szellem-történeti fejlődés, nincs elválasztóvonal tudományos és nem tudományos állítások között, nem elégségesek a logikai elemzés, a nyelvi elemzés eszközei, hanem tulajdonképp csak diskurzusok vannak, amelyek önmagukat, tárgyakat megalkotják, konstituálják megadott tárgyképzési, stílusbeli, fogalomrendszeri és stratégiai lehetőségmezőbeli szabályok mentén. Ezen utóbbi szabályok pedig nem az egységesülés irányába mutatnak, hanem főképp azt mutatják meg, hogy a diskurzus szempontjából funkcionálisan kiválasztott kijelentések miképpen szóródnak szét bizonyos társadalmi viszonyok (egy adott kultúra „diskurzív létmódja, archeológiája”) révén az „általában vett tudás” minden szintjén és területén, illetve az adott archeológiai szabályszerűségeken hogyan vezetnek el az adott formájú megállapítások fel-, illetve eltűnéséhez. A módszer radikális voltához nem férhet kétség, sőt az eddigi eredmények azt mutatják, hogy segítségével sikeresen rajzolható újra az általunk ismert szellemi térkép, illetve megoldódik néhány, a diskurzusok hatalmával, a társadalmi rend megalkotásával kapcsolatos alapprobléma. Külön hangsúlyozandó, hogy feloldódik a tudásszociológia által feltételezett dichotómia társadalom versus tudás között, hiszen végeredményben csak a diskurzusok maradnak (Mannheim 1996).

Konkrétan a népesedéspolitikai, demográfiai kijelentések elemzése esetében e módszer mellett több érv is szól, amelyeket érdemes egyenként szemügyre venni. Egyrészt Foucault a fenti elemzési módszert olyan témák kapcsán dolgozta ki, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a demográfiai elemzés területéhez (pl. a szexualitás), illetve Foucault a saját hatalomfejlődési elméletébe beépítette a demográfiai gondolkodás problémakörét, annak kora újkori megjelenését. Sőt e század végére vonatkozóan is tett nagyon fontos kijelentéseket a hatalom és demográfia kapcsolatát illetően. Másrészt, mint az az alábbi elemzésből is látható lesz, a népesedéspolitikai gondolatok megértéséhez fontos azokat más kijelentésekhez, például a társadalmi rendről szóló, az alsóbb osztályokra vonatkozó hatalmi kijelentések közé is beilleszteni, hiszen csak ezáltal érthetőek igazán.

törekvések elemzései, illetve nem tárja fel teljes egészében a magyarországi diskurzusokat.² Ezért csak arra vállalkozhat, hogy kérdéseket fogalmazzon meg, és provokatív állításait másokat vitára ingereljen annak érdekében, hogy a 21. század elején komparatív keretben kezdjük végiggondolni az elmúlt évszázad népesedéspolitikai beavatkozásait.

Mielőtt azonban a huszadik századra vonatkozó elemzésünkbe belekezdnenk, érdemes felidézni Foucault igen nagy heurisztikai erővel bíró elemzését a demográfia megjelenéséről és beépüléséről a modern kori hatalomba (Foucault 1990a: 135–159, 1992). Másrészt ki kell térnünk Malthus igen nagy hatású népesedési esszéjére is, amely, az előző gondolatmenettől korántsem függetlenül, közvetlen elindítója volt a népesedésről folytatott egyik legfontosabb diskurzusnak. Ezen kettős alap a későbbiek során fontos lesz a népesedéspolitikai irányzatok, népesedési viták összevetésében.

Fegyelmzés és demográfia a 18. században

A demográfia történetének kezdetei még a 17. századra nyúlnak vissza, a népesedés nagy tömegeket érintő folyamatai azonban csak a 18. század közepétől kerültek a hatalmi érdeklődés látókörébe. Ezt a tényt jól mutatja, hogy a népszámlálás az 1740-es évektől terjedt el Európa-szerte. Joggal kérdezhetjük, hogy valójában mi indokolta a társadalom demográfiai helyzete iránt tanúsított politikai érdeklődést, amely nemcsak a népesség, a hadra fogható férfínépesség számára, hanem annak korszerkezetére is vonatkozott (a halálozás, a várható élettartam alakulása, a termékenység, a mérési lehetőségek és a vándorlás problémái mellett). Egyszerre merült fel a mérés, a gondoskodás és az esetleges „egyensúly” érdekében történő beavatkozás gondolata. Előtérbe került nemcsak a járványügy (Andorka 1985) – amely, ha másképpen nem, az ahhoz kapcsolódó lázadások folytán már korábban is politikai kérdéssé vált –, hanem problémává vált a népesség általános betegségi állapota, azaz a népesség körében pusztító betegségek formája, természetete, kiterjedése, időtartama és hevessége, más szóval az endémia kérdésköre is. Jól mutatják ezt a közegészségügy kialakulásának folyamatai, mint például a rendszeressé váló közegészségügyi jelentések, vizsgálódások. Tehát mind több területen bukkan fel a gondoskodó és ellenőrző, a „racionális” problémakezelést hirdető állam.

E kormányzati demográfiai érdeklődéssel összekapcsolódó hatalmi kontroll igénye kitűnik akár az egyes források formai felépítéséből is. Például a Conscriptio Animarum a Habsburg Monarchiában egyszerre kérdezi le a népmozgalmi adatokat és próbálja számba venni a „kétes elemeket”, csavargókat, koldusokat, vándorlókat (Dányi 1993: 111–112, 154; Óri 1999). Ezek a kapcsolások nem tekinthetők pusztán politikai esetlegességeknek, hanem valószínűleg egy azonos töről fakadó gondolkodásformák, diskurzusok összetartozó részeiről van szó, amely diskurzusok révén megváltozott a hatalom célpontja és megnőtt annak hatékonysága.³

Tulajdonképpen ez Foucault e korról kapcsolatos legfontosabb állítása. Megfogalmazása szerint a központi hatalom a halál feletti jogok gyakorlása helyett az élet felet-

2 A kontinentális és a hazai népesedéspolitikáról lásd még Monigl (1990b), Dányi és Monigl (1990), Dányi (2000), Tárkányi (1998, 2000).

3 A statisztika és a politikai hatalom összefüggéséről lásd még Óri (1998).

ti jogok birodalmába helyezi át uralmát. E változást jól mutatja a büntetési formák átalakulása is (Foucault 1990b). A nyilvános kivégzési szertartások a 19. század elejére megszűnnek, és a büntetés fő formája a nem nyilvános, karcerális intézmények felállítása lesz. Ugyancsak eltűnnek a kivégzés brutális formái, amelyek a testet vették célba, és helyettük kialakulnak a kifinomult „lelki” gondozás és a „nevelő” büntetés metódusai. Számunkra itt most csak az a fontos, hogy a hatalom nem a halálon és a test feldarabolásán keresztül mutatja meg magát, hanem az élet feletti uralmat tűzi ki célul és valósítja meg mind nagyobb hatékonysággal. Az élet feletti uralom részeként pedig foglalkozik a tömeges népesedési folyamatokkal (Foucault ezt nevezi biopolitikának), illetve az individuális testek megedzésével is, például a kaszányákban.

Az étellel való foglalkozás, azaz pl. a főbb demográfiai folyamatok követése, ellenőrzése és befolyásolása azonban azt a kérdést is fölvetette, hogy kinek, mely csoportoknak az életét érdemes támogatni s kit érdemes figyelmen kívül hagyni, *ad absurdum* hagyni meghalni. Meghalni hagyni, hiszen a halál feletti jog elfogadottsága rohamosan csökkent. Foucault első látásra meghökkenítő állítása az, hogy e döntés alapjául a fajgyűlölet szolgál, hiszen mint írja: „Mert mi is a rasszizmus? Eszköz arra, hogy két részre osszák a hatalom gondjaira bízott élet területét: hogy azokat, akik érdemeseek az életre, elválasszák az arra érdemtelenektől” (Foucault 1992: 51). Foucault igazából nem foglalkozik a kiválasztás irányával, csak a rasszizmust jelöli meg metódusként. Márpedig, mint azt az alábbiakban látni fogjuk, éppen az „idegenek, érdemtelenek” kijelölésének iránya lehet az alapja a biopolitikák összehasonlításának.⁴

Malthus esszéje a népesedésről

Malthus interpretációs kerete igen jól illeszkedik Foucault biopolitika-fogalmához. Ugyanis Malthus az a szerző, aki Godwinnal és Condorcet-vel folytatott vitája során megfogalmazta a népesedés dinamikájának egyik alaphipotézisét, nevezetesen a népesedés, illetve a globális erőforrások, a gazdasági növekedés alakulása közötti versenyhelyzetet (Malthus és mások 1960; Malthus 1997 [1798]; Sen 1994). E közismert állításrendszer az életben maradás teóriájaként értelmezhető, hiszen azt vizsgálja: fennmaradhatunk-e a magunk tömeges formájában anélkül, hogy szaporodási kedvünknek korlátokat szabnánk? Malthus válasza igenlő, hiszen mind a pozitív fékek (a túlnépesedés révén előálló háborúk és járványok), mind pedig az önmegtartóztatáson alapuló negatív fékek (késői házasság, házasságon belüli vágykontroll) sikeresen kivédhetik a végső katasztrófa bekövetkezését. Malthus természetesen nem üdvözölte, és főként nem propagálta a pozitív fékeket. Inkább a „morálisan helyes” negatív korlátokban bízott, amelyek kialakulásában fontosnak vélte a tulajdon, illetve a pozitív jog nagy vívmányának tartott tulajdonjog szerepét. Szerinte (és ebben komolyan eltért Smith és Ricardo álláspontjától) a tulajdon nélküli osztályokban ez a korlát nem működik. Malthus ezen az alapon opponálta az angol állam Poor Law néven számon tartott szociális intézkedéseit, ugyanis, mint írja, a támogatás csak tovább növeli az amúgy is magas népszaporulatot, csökkentve ezáltal az egyensúly megteremtésének esélyét.

⁴ A kizárás kérdésében igen sokat köszönhetek Böröcz József és Tóth Zoltán szóbeli megjegyzéseinek.

Bármilyen lépésre is kerül sor ezen problémával kapcsolatban, ki fog derülni: ahhoz, hogy a siker reményével segítsünk a szegényeken, szükséges teljes mértékben tisztában lennünk a társadalom dolgozó osztályainak azon természetes tendenciájával, hogy túlnőjenek a munkájuk iránt mutatkozó keresleten vagy a megfelelő ellátásukhoz szükséges anyagi eszközökön, illetve ezen tendencia következményével, amely a legnagyobb akadályokat gördíti állapotuk folyamatos javítása elé (Malthus és mások 1960: 58).

Malthus két tényezőnek, nevezetesen a fenti globális versenyhelyzetnek és az alsóbb osztályok túlnépesedési hajlandóságának összekapcsolásával kijelölt egy „stratégiai lehetőségmezőt”, amely, mint majd látni fogjuk, alapjában megszabta a huszadik századi globális népesedési megnyilvánulásokat. E stratégiai lehetőségmező voltaképp úgyszintén a biopolitika hatókörébe tartozik, hiszen a malthusi kijelentés szerint amennyiben mi már alkalmazzuk a „negatív fékeket”, azaz korlátozzuk termékenységünket, akkor az „életünk” függhet mások szaporodási hajlandóságától, amennyiben nem hagyjuk őket meg a pozitív fékek áldozatának.

Az amerikai népesedéspolitikai kezdetei a huszadik század elején

Az előbbi két kiindulási pontnak tekintett történeti bázis jelentősen megkönnyíti a huszadik századi amerikai, és a főképp általuk inspirált globális népesedési diskurzusok elemzését. Az elemzés során segítségünkre lehet a globális népesedési viták egyik igen fontos orgánusaként számon tartott *Population and Development* című folyóirat, amely az utóbbi másfél évtizedben több jelentős írást jelentetett meg az amerikai demográfia és politika huszadik századi kapcsolatáról, illetve az intézményesült amerikai népesedéspolitikai kezdeteiről. Ezen írások segítségével jól nyomon követhetők azok a diskurzusok, amelyek az amerikai népesedéspolitikai kezdetét jellemezték.

A huszadik század első harmadára jellemző észak-amerikai népesedési diskurzusok feltérképezéséhez kiváló elemzési lehetőséget nyújt az Amerikai Népesedési Egyesület (the Population Association of America) 1930–31-es megalakulásának vizsgálata, a kezdeményező tagok listájának szemügyre vétele (Hodgson 1991). A tagok, a kezdeményezők igen változatos szellemi környezetből kerültek ki, amely jól mutatja a különböző megközelítések közötti porózus határokat és az abból fakadó, első látásra furcsa koalíciókat. Hodgson négy főbb csoportot különített el. Egyrészt megjelentek a *bevándorláskorlátozók* reprezentánsai, az akkoriban még igen erős *eugenikusok*, a *születéskorlátozás* hívei és a nagyon eltérő helyekről érkező, *statisztikus* beállítottságú tudósok, akik hivatászerűen kívántak foglalkozni a népesedés kérdéseivel. Ezen különböző irányzatok első látásra nehezen férnek meg egymás mellett, és Hodgson értelmezése szerint összekapcsolódásuk olyan értékek mentén történt, amelyeket egyrészt ma már nem fogadnak el a későbbi népesedéspolitikusok, szakdemográfusok, akik sok esetben azt gondolják, hogy „értékmentesen” dolgoznak az „egyének jólétének maximalizálásán”. Hodgson ennek kapcsán pusztán arra figyelmeztet, hogy e terhes múlttal jobb szembenézni, és nem szabad feltételezni az értékmentesség állapotát a népesedésről való gondolkodás alapján (Hodgson 1991: 22–23). Véleményem szerint azonban nem az értékmentesség dimenziója a legérdekesebb itt, hanem az, hogy az egyesület körüli szellemi koalíció jól mutatja a fentiekben leírt biopolitikai kijelentések egységes diskurzusba rendeződését.

Milyen alapon egyeztek ki a fenti csoportok? A bevándorláskorlátozók a múlt század végétől leginkább a tömegesen Amerika partjaira érkező kelet- és dél-európai, va-

lamint ázsiai bevándorlóktól tartottak, és kezdeti érvelésük szerint leginkább a bérek csökkenésétől lehetett tartani az olcsó munkaerő megjelenése miatt. Ezen érvelésük azonban hamarosan kiegészült azzal is, hogy nemcsak a bevándorlóktól kell tartani, hanem azok gyermekeitől is, hiszen a bevándorlók az „őshonos” népességnél magasabb termékenységűek voltak. Ezen érvelés azonban, amely ily módon malthusi alpra helyezkedett, nem állt meg itt, hanem az egész kérdést faji alpra helyezte. A faji kérdés előtérbe helyezése azonban furcsa módon nem azt az irányt vette, hogy korlátozni kellene a bevándorlók termékenységét (a malthusi érvelésből ez következett volna), hanem az az álláspont alakult ki, mely szerint a bevándorláskorlátozás megemelné az amerikai termékenységet azáltal, hogy teret biztosítana a már megtelepedett népességnek. E korlátozó küzdelem, amelybe bekapcsolódtak a városi szakszervezetek is, elvezetett a nemzeti kvóta törvényéhez, amely korlátozta „az alacsonyabb rendű, sikertelen fajok” (értsd például a magyarok) befogadását. Ezt követően fogadták csak el ezen irányzat képviselői, hogy a jövőbeni „faji” összetétel szempontjából az alacsonyabb rétegek termékenysége a legfontosabb kérdés, és ez irányította a figyelmüket a népesedés alakulásának „minőségi” aspektusaira.

Ez közös pont volt már az eugenikusokkal, akik a társadalmi kérdéseket „biológiai” alapon próbálták értelmezni (az osztály biológiai fogalom), és egyértelműen a „faji” összetétel volt érdeklődésük homlokerében. Az eugenikának két változata volt: egyrészt a *pozitív eugenika*, amely a genetikailag „felsőbbrendűek” (értsd közép- és felsőbb osztálybeliek) termékenységét kívánta emelni, másrészt a *negatív eugenika*, amely az „alsóbbrendűek” és „betegek” termékenységének a korlátozását tűzte ki célul. Ez utóbbi esetben nem zárták ki, sőt néhány esetben sikerült is törvényi erőszakot alkalmazniuk a megfelelő összetétel elérése érdekében. Ezen irányzat, amely a húszas években erős defenzívába szorult, a népesedési kérdést használta fel a biológiai malthusianizmus mentsváraként.

A fenti csoportokkal való koalícióalkotás még „furcsább” volt a születéskorlátozók esetében, akik Margaret Sanger vezetése alatt a mozgalom kora huszadik századi szakaszában a közép- és alsóbb osztálybeli nők „felszabadítását” tűzték ki célul a termékeny ciklust teljes egészében átfogó gyermekvállalási teher, illetve az ezzel együtt járó otthoni kényszer alól (e mozgalomról még lásd McLaren 1990: 215–251). Emellett hirdették a szexuális örömeik és az érzelmi kiteljesedés fontosságát. Elsődleges ellenfél az a törvényi szabályozás volt, amely 1870-től megtiltotta a fogamzásgátló szerek és az „obszcén” irodalom terjesztését. E liberális indíttatású mozgalom az első világháború után módosította politikai irányvonalát, hiszen addig szemben állt az eugenikus mozgalommal, miután az a középosztálybeli nők esetében fontosnak tartotta a társadalom és az állam iránti gyermekvállalási kötelezettséget a jobb faji összetétel érdekében. Sanger talán személyes okokból is változtatott politikáján, és szövetségeseiket talált az eugenikusok körében, akik ettől kezdve Sangerrel együtt úgy érveltek a fenti törvénnyel szemben, hogy az éppen azon kívánatos cél megvalósítását akadályozza meg, hogy ne csak a jobban informált középosztálybeli nők korlátozzák a termékenységüket, hanem a „tudatlan”, „alsóbbrendű” rétegek is kövessék példájukat. Ezzel együttesen megtalálták a kiutat, hiszen az eugenikusok megnyugodhattak abban, hogy az alsóbb osztályok is csökkentik termékenységüket (és ez a harmincas évekre egyértelmű lett), másrészt a születéskorlátozók is folytathatták „felszabadító” tevékenységüket. Megjegyzendő, hogy talán éppen a differenciális demográfiai kérdések előtérbe helyezése vezette el Sangert ahhoz, hogy pénzt szerezzen a fenti egyesület alakuló ülésére és a

népesedési kérdések vizsgálatának jobb megszervezésére. A népesedés tudományos vizsgálata iránt érdeklődő kutatók csak részben kapcsolódtak a fenti irányzatokhoz, illetve bizonyos pontokon vitába is szálltak a fenti körök állításaival szemben. Ennek ellenére egyértelműen kitapintható a differenciális (faji, osztálybeli) demográfia iránti érdeklődés. Megjegyzendő, hogy ezen kutatók komoly lépéseket tettek annak érdekében, hogy háttérbe szorítsák az „ideológusokat” és előtérbe helyezték a szakmai szempontokat.

A fenti történet leginkább azt mutatja meg, hogy miképpen kapcsolódik össze a századforduló erős „biopolitikai” rasszizmusa a malthusianus kijelentésekkel, és azok miképpen alapoznak meg konkrét népesedési intézkedéseket (bevándorlási törvény, fogamzásgátlás körüli küzdelem). A kérdés ezek után már az, hogy ez a kapcsolat miképpen szűnik meg, ha megszűnik a későbbiek során, illetve sikerül-e elindítaniuk egy új diskurzust a harmincas évektől mind nagyobb számban megjelenő, és többek között a világhírű princetoni központot létrehozó szakdemográfusoknak. Ennek elemzése érdekében kis kitéréssel szemügyre kell venni a demográfiai átmenet elméletét, azon belül is elsősorban a népesedéspolitikai vonatkozásokat.

A demográfiai átmenet elmélete és a globális népesedési politika

A demográfiai átmenet elméletét joggal nevezhetjük e század legsikeresebb demográfiai elméletének, hiszen D. J. van de Kaa jogos megállapítása szerint mind a mai napig ez a legfontosabb „narratíva”, amely különböző alváltozatokban szervezte és szervezi az elmúlt ötven év nyugati demográfiai és történeti demográfiai közgondolkodását (van de Kaa 1996; Szreter 1993). E teória nemcsak a tudományos közgondolkodásban volt ennyire sikeres, hanem megjelent a társadalomtudományokon kívül, tehát beépült a szélesebb társadalmi köztudatba és politikai gondolkodásba is (az elmélet szakmai vonatkozásairól lásd Valkovics 1982; Szentgáli 1990; Dányi 2000). Ez más demográfiai elméletekről nehezen mondható el.

A siker oka egyrészt nyilvánvalóan az elmélet egyszerűsége és plauzibilitása. E népszerűség azonban ezen túlmenően vélhetően abban rejlik, hogy az idő folyamán beleilleszkedett a fent elemzett népesedéspolitikai diskurzusokba, illetve azokat könnyedén emelte át a még általánosabb Kelet–Nyugat-diskurzus kereteibe. Úgy hiszem, éppen ezen illeszkedés, és kevésbé a szakmai magyarázóereje révén vált dominánssá.⁵

A demográfiai elmélet megszületését 1944–45-re teszik és Notestein nevéhez kötik, aki az ENSZ éllemezésügyi konferenciáján fogalmazta azt meg előadásának második részében (Notestein 1945). Az elmélet szerint – nagyon leegyszerűsítve – a városiasodás, az iparosodás, az emelkedő életszínvonal, az iskolázottsági szint, a demokrácia és a terjedő individualizmus következtében jelentős mértékben és visszafordíthatatlanul csökken a halandóság és a termékenység, amely két folyamat az átmenet lezárultával

⁵ Bár az alábbi elemzés hangsúlyozottan nem foglalkozik a demográfiai átmenet elméletének szakmai kérdéseivel, mégsem akarja elvitatni annak szakmai erejét (Hablicsek 1996: 375–380). Ennek ellenére egyrészt fontos felhívni a figyelmet az elmélettel szembeni erős szakmai, történeti demográfiai kritikákra (Szreter 1993; van de Kaa 1996), illetve arra, hogy ezen elmélet az elmúlt ötven évben nem pusztán a „megismerést” szolgáló elméletként funkcionált, és így már nem lehet kizárni az „önmegvalósító” elemeket.

alacsony szinten stabilizálódik. Az elmélet ezt az összefüggést, amely szerint a népességszám függő változó a társadalmi folyamatokban, regionálisan is értelmezte, és három nagy területet különített el, amelyek a fejlődés különböző szakaszait jelenítik meg. Egyrészt van a Nyugat (leginkább Észak- és a főképp német területekből álló Közép-Európa), amely már befejezte az átmenetet, másrészt kialakítható egy kelet- és dél-európai régió, ahol az átmenet már előrehaladott állapotban van, de még nem fejeződött be, míg van a posztkoloniális harmadik világ, ahol még éppen csak elkezdődött, és legjobb esetben a halandóság kezdeti csökkenésének lehetünk a tanúi. A kulcselem a lineáris fejlődés és annak regionális reprezentációja, szétosztása.

Ezen modernizációs elmélet több ponton kapcsolódik a fentebb vizsgált diskurzushoz. Az első kapcsolódási pont az elmélet korai megjelenése. Mint arra Szreter és Hodgson felhívja a figyelmet, W. Thompson már 1929-ben felvázolta a fenti elemeket, és publikálta is azokat (Hodgson 1983; Thompson 1929). Azaz éppen abban az időszakban, amikor a korábban elemzett viták zajlottak. Ily módon jogosan gyanakodhatunk arra, hogy ez is beleillett a korabeli diskurzus kereteibe, vagy még pontosabban fogalmazva: felvett abból is diskurzuselemeket. Ezen kapcsolódás egyrészt abban látható, hogy az elmélet fő problémája a fejlődés alacsonyabb fokán álló népességek emelkedő szaporodása, szemben a fejlettebb régió csökkenő, vagy már igen alacsony szintű termékenységgel. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk, hogy míg az amerikai belső vitákban a kívánatos cél a középosztály megerősítése, addig itt ezt a szerepet a nyugati (Thompson jelölésével az A betűvel jelzett) térség veszi át. A második kapcsolódási pont az, amely a bevándorláskorlátozókhöz köti az elméletet, hiszen pont azok a térségek vannak megjelölve „veszélyes” övezetként, amelyek a századforduló bevándorlási hullámát idézték elő (visszaszorítva a „nordikus” fajokat), nevezetesen Kelet- és Dél-Európa, illetve az újabban kibocsátóként jelentkező ázsiai területek. Harmadrészt kikerülhetetlen lineáris fejlődés van, amely a termékenységszűkülés irányába kell hogy hasson. Röviden tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a demográfiai átmenet elmélete globális szintre projektálta a belső vitákban megformált ellenségképet, amit az alsóbb osztály túlzott szaporodása helyett (amely különben is már jól láthatóan csökkentette termékenységét) Kelet-Európában és Ázsiában találta meg újra. Ezt a kapcsolást jól mutatja Notesteinnek Malthus 1960-as újabb megjelentetéséhez írott előszavának egy mondata, amely mindeközben az elmélet egy fontos állítását Malthus diskurzuselemével is összeköti:

[A technológiailag alulfejlett nemzetek] ezen népességei meglehetősen lassan növekedtek a 19. század kezdetétől, és nagyon gyakran a tömeges betegség, írástudatlanság és szegénység képét mutatták, amely oly ismerős volt Malthus számára.

Megjegyzendő, hogy a kapcsolódás a malthusi diskurzushoz – az erőforrás versus népesedés kérdésének explikálása ellenére (mint már említettük, a FAO alakuló ülésén mondja el elméletét Notestein) – nem ennyire egyértelmű, hiszen az elmélet a kezdeti formájában fenn hirdeti a modernizáció kikerülhetetlen voltát, azaz azt, hogy a szegényebb régiók is követni fogják a „szerencsésebb” nyugati területeket, amely változás Malthus számára nem volt fontos (Sen 1994). Az erős malthusi fordulat, vagy még pontosabban annak gyakorlati értelmezése a fejlődés egy későbbi szakaszában következik be, amikor maguk az elmélet propagálói módosítanak radikálisan elméletükön biopolitikai célok kiszolgálása vagy még pontosabban a politikailag, ideológiailag értelmezett Kelet–Nyugat-diskurzus érdekében.

A fenti elemzéssel szemben felvethető, hogy a demográfiai átmenet előtti amerikai termékenységi és halandósági szakelemzésekben már régóta jelen volt a haladás és a csökkenés összekapcsolásának gondolata, például a város és vidék szembeállítására révén (Hodgson 1983). Ezen „civilizatorikus” gondolat azonban éppen a fentebb említett Kelet–Nyugat-diskurzus egyik alap gondolatába simul bele, amely szerint az angol-szász értelemben vett civilizatorikus előrehaladás (általános „modernizálódás”) alapján lehetett a világ részeit felosztani, és kijelölni a Nyugat teleológiai primátusát (Eliás 1987: 103–104; Wolff 1994: 356–357; Todorova 1996: 11–12). Ezen alapvető történetfilozófiai és történetpszichológiai állítás komoly inspirálója volt a kor társadalomtudományos szövegeinek, és messze túlterjedt a „demográfián”. Ily módon a demográfiai átmenet ismételtelen csak a Kelet–Nyugat-diskurzus alapelemei hordozójának tekinthető.

A „family planning industry” kialakulása

A negyvenes évek végén Notestein egy távol-keleti út és az arról írott beszámoló során radikálisan megváltoztatta véleményét a demográfiai átmenet elméletének alapösszefüggését illetően. Feladta ugyanis a termékenység mint függő változó gondolatát, és elképzelhetőnek tartotta, hogy „Keleten” ne várjuk meg a társadalmi előrehaladást a tekintetben, hogy az magától lecsökkentse a termékenységet:

A Kelet, szemben a Nyugattal, nem engedheti meg magának, hogy megvárja a társadalmi változás városiasodással és iparosodással összefüggő automatikus folyamatait azért, hogy befejezze az átmenetet a népességszűkülés egy hatékony rendszerébe (Szreter 1993: 674).

Mint arra Szreter felhívja a figyelmet, fontosak a politikai körülmények, hiszen éppen a jelentés megírásának idején derül ki a szovjetek atombomba-előállításra való képessége, illetve elesik Kína, azaz Mao győzelemre viszi a kínai kommunistákat, és létrehozza a kommunista politikai berendezkedést. Ez a körülmény pedig úgy jelent meg a demográfusok és az őket finanszírozó Rockefeller Alapítvány számára, hogy a „túlnépesedés” könnyedén vezet el szociális elégedetlenséghez, ami pedig előkészítheti a talajt a globális versenyt és beavatkozást kezdeményező kommunisták számára. Ily módon nemcsak a neomalthusiánus termékenységszűkülés kapott kellő ideológiai alátámasztást, hanem mint az a fenti idézet ellentétpárjából is kiderül, sikerült a népesedéspolitikai diskurzusnak közvetlen Kelet–Nyugat-megfeleltetést adni. Ez pedig biztosította a „demográfia” és a népesedéspolitikai kormányzati elismerését és vegyes kormányzati és magánalapítványi finanszírozását. Mint Szreter megállapítja, innentől kezdve könnyedén létre lehetett hozni demográfiai tanszékeket Amerika-szerte, illetve különösebb nehézségek nélkül lehetett pénzt találni a népesedési kutatási projektekre.

Az előzők alapján már pontosan érthető, hogyan jöhetett létre az a társadalmi és anyagi bázis, amely a hatvanas évekre lehetővé tette Demény Pál szavaival (Demény 1988) a „családtervezési iparág” kialakulását. A diskurzuselemek sikeres újrapcsolása tehát anyagivá válhatott, létrejöhetett az a harmincas évektől már formálódó kormányzati, alapítványi, népesedési szervezeti, üzleti kapcsolatháló, amely tulajdonképpen mind a mai napig meghatározza az amerikai vezetésű globális népesedéspolitikát, és amelyet egészen a nyolcvanas évek végéig nem ért komolyabb kihívás, sőt sikerrel vészelte át az amerikai belső népesedéspolitikai liberális-konzervatív fordulatait.

A family planning industry aranykora az 1980-as évek végéig

A Kelet–Nyugat-diskurzusból beemelt domináns globális népesedéspolitikai beszéd-mód egyértelműen a termékenységsökkenést és -csökkentést erényként bemutató malthusiánus alapokra épült, mégpedig két szinten. Egyrészt konkrétan megfogalmazódott a globális erőforrások kimerülésének lehetősége a „túlnépesedés” következtében, másrészt a jelentősebb szereplők bőven éltek az alsóbb osztályokkal szembeni előítéletek eszközével mind a fejlett országokkal, mind pedig a harmadik világgal kapcsolatban. Jól mutatja ezt a harmincas évek során eugenikus nézeteket valló és a népesedési egyesület alapítójaként megjelenő Frederick Osborn két „minőségi” szempontokat hangoztató megállapítása, amely Malthus szövegével és a fentebb már idézett Notestein-bevezetővel együtt jelent meg. Az első a harmadik világgal kapcsolatos, a másik pedig a fejlett országok speciális népesedési problémáit elemzi.

Általános szabályként azonban meg kell állapítanunk, hogy a magas termékenységű és alacsony jövedelmű térségben élő emberek számára a nagycsaládok megnehezítik a gyerekek jobb gondozását és iskoláztatását, illetve ellehetetlenítik a családi élet minőségének javítására irányuló összes törekvést (Notestein, idézi Malthus és mások 1960: 93).

[Fejlett országokban:] A szűkös anyagi forrásokkal rendelkező családok túlságosan magas termékenysége egyike a nyomornegyedeket, rossz egészségi állapotot, az alacsony iskoláztatást, illetve még a bűnözést is újratermelő erős tényezőknél. Sokat javítana a helyzeten annak az eszmének az elfogadása, miszerint a szülők felelősségének részét képezi az, hogy csak annyi gyereket vállaljanak, ahányról gondoskodni is tudnak... Ily módon nagyobb figyelmet kell fordítanunk azokra a gazdasági és társadalmi feltételekre, amelyek minőségi aspektusokból hatnak az emberi élet reprodukív folyamataira (Notestein, idézi Malthus és mások 1960: 94).

A neomalthusiánus globális népesedéspolitikai diskurzus a hidegháború idején egyfajta „háborús” szókinccset alkalmazott (Bandarage 1998: 65). A különböző programokban pontosan kijelölt célok fogalmazódtak meg, amelyek megvalósítása érdekében „háborút indítottak” a „veszélyes” jelenségek ellen, „bevetve” a tudományos eredmények új „arzenálját”. A szókinccsen túlmenően a szövegek szintjén gyakran előállítottak „katasztrófa helyzeteket”, amelyek állandó válságmenedzselést igényeltek. Felmerült az erőforrások kimerülésének lehetősége, a jelentős éhínségek réme, azaz minduntalan kellő háttérrel biztosították a népesedési ellenségek megalkotásához.

Mint a fentiekből látható, e kor egyértelműen „felülírás”- (Sen 1994), „beavatkozás”- párti volt, és ezeket az intervenciók programokat próbálták az amerikai kormányzati szervek s a velük kapcsolatban álló, népesedéspolitikában érdekelt szervezetek és alapítványok eladni a harmadik világbeli országok kormányainak. A beavatkozás nemcsak nemzetközi politikai szinten történt meg, hanem e szervezetek elfogadták még az emberi jogok megsértésének a gondolatát is. Tehát nemcsak „gazdasági ösztönzőket” hirdettek meg a fogamzásgátlási és sterilizálási programok segítségével (pl. 25 dollár egy végleges sterilizálásért), hanem, burkoltan ugyan, de támogatták az erőszak direkter használatát is (Bandarage 1998: 70–78; Sen 1994: 3); lásd még Andorka leírását a '80-as évekről (Andorka 1990: 133–141).

Ezen kívülről instruált intervenciók politikája leghíresebb példája India és Banglades. Az előbbi országban 1975-ben népesedési „vészhelyzetet” hirdettek ki, és nyolcmillió

abortuszt hajtottak végre kormányzati segédlet mellett. E program nem riadt vissza az erőszak alkalmazásától sem, amivel jelentős mértékben hozzájárult az első Indira Gandhi-kormány bukásához, s ez jól jelzi a programok elleni tiltakozást az indiai társadalomban (Andorka 1990: 136; Bandarage 1998: 72–78). Az indiai programhoz hasonló intézkedéseket sürgettek Bangladesben a külföldi szervezetek az első (1973 és 1978 közötti) ötéves terv során.

Nem közvetlenül nemzetközi nyomásra jött létre, de a népesedést erőszakkal korlátozni kívánó programok sorába tartozik a kínai népesedési intervenció (Andorka 1990: 135–36; Bandarage 1998: 78–80). Kína 1979-ben vezette be az eugenikus elemeket is tartalmazó termékenységhatároló programját, és ennek keretében a szociális támogatások és megvonások komplex rendszerét használták annak érdekében, hogy elterjedjen az „egykezés”. A szociális rendszeren kívül azonban előfordult a kikényszerített abortusz, a sterilizálás is, amellyel, hogy a népességet magát is erőszakos cselekedetekre kényszerítették (pl. a nemkívánatos, főképp leánysecsemők meggyilkolása). Ezen „egy gyermek”-rendszer kínai program volt ugyan, de ez nem jelenti azt, hogy ne kapott volna nemzetközi segítséget és támogatást. Sőt mind a mai napig a „sikeres” beavatkozás példájaként emlegetik népesedési viták és koncepciók kapcsán. A „családtervezési iparág” és a népesedési kontrollt a fejlesztés elé soroló programok aranykorában a fenti politikának alig volt ellensúlya. A nemzetközi szinten a harmadik világbeli országok egyrészt az anyagi támogatás, másrészt a diskurzus átvétele miatt többekévesé alárendelték magukat a fenti törekvéseknek és kezdeményezéseknek.

Egyedül a hidegháborús kontextus korlátozta a programok kiterjesztését és hatékony megvalósítását. Ugyanis pl. az 1974-es bukaresti népesedési világkonferencián a „keleti” blokk a harmadik világbeli országokkal egyetemben hangsúlyozta a társadalmi fejlődés és tervezés fontosságát. Ez ugyan más retorika volt és hangsúlyozta a „fejlődés” oldalt, de semmiképpen sem lehetett igazi ellensúlynak tekinteni az intervencióval szemben. Jellemző módon fedte el pl. a vendéglátó kormányzat pronatalista intervenciók törekvéseit (Kligman 1998: 90–92).

Globális népesedési kontroll a '90-es években

Az 1990-es évekre a globális népesedési diskurzus több ponton megváltozott, miközben nem beszélhetünk arról, hogy letűnt volna. Úgy látszik, előtérbe kerültek a diskurzus „felszabadító” jellegű elemei, illetve megerősödtek a „társadalmi fejlődést” hangsúlyozó állítások, miközben a fentebb említett közvetlenebb beavatkozáspárti tendenciák gyengültek, illetve új nyelvi formákat vettek fel.

A nyolcvanas évek során a durva intervenciókat komoly kritika érte mind a harmadik világbeli, mind pedig az amerikai feminista szerzők részéről. Az ENSZ külön konferenciákon és kiadványokban vizsgálta felül az előkerült emberjogi problémákat (pl. *Population and Human Rights*, 1990), és fogalmazott meg ajánlásokat a programkészítők számára. A kritika másik iránya a reprodukciós egészségre és a nők speciális helyzetére hívta fel a figyelmet, azaz mind gyakrabban fogalmazódott meg, hogy elő kell segíteni a nőkkel szembeni diszkrimináció csökkentését, és védeni kell őket a hátrányos helyzetből származó következményekkel szemben. Többek között ez volt az alapja a kínai intervenciók politikai nemzetközi elítélésének. A fenti törekvéseket jól mutatja a kairói népesedési világkonferencia preambuluma, amely a főbb társadalmi válto-

zások mellett több ponton is visszatér a gender egyenlőtlenség, az emberi jogok és egészségi ellátások kérdésére (Cairo, Preamble, 1994).

Ugyancsak egyértelmű a változás a népesedési és fejlesztési stratégiák integrációjának kérdésében, azaz nyíltan deklarálja azok szétválaszthatatlanságát, és ezen a szinten szembefordul azzal az általános vélekedéssel is, amely a környezetfelélés problémáját a harmadik világra és pusztán a népesedési folyamatokra terheli:

A. A népesedési és fejlesztési stratégiák integrálása

Cselekvési kiindulópont

3.1. Minden ember, közösség és ország mindennapi tevékenységei összefüggnek a népesség változásával, a természeti erőforrások kihasználásának mintáival és szintjeivel, a környezet állapotával, valamint a gazdasági és társadalmi fejlődés ütemével és minőségével. Általános az egyetértés abban, hogy a tartós, széles körű szegénység, továbbá a komoly társadalmi és nemi egyenlőtlenségek kölcsönösen összefüggnek a demográfiai paraméterekkel. Abban is általános konszenzus van, hogy a nem fenntartható fogyasztási és termelési minták hozzájárulnak a természeti erőforrások kizsákmányolásához és a környezet romlásához, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység fokozódásához a fent említett demográfiai következményekkel. A környezetről és fejlesztésről szóló riói nyilatkozat és a nemzetközi közösség által az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciáján elfogadott 21. napirendi pont olyan fejlődési mintákat követel, amelyek tükrözik ezeknek és más ágazati összefüggéseknek új megértését. A hosszú távú realitások és a jelenlegi akciók hatásainak ismeretében komoly kihívás a fejlődés szempontjából, hogy ki lehessen elégíteni a jelenlegi nemzedékek szükségleteit, illetve javítani tudjuk életük minőségét anélkül, hogy veszélyeztetnénk a későbbi nemzedékek önálló képességét.

3.2. Annak ellenére, hogy az elmúlt időszakban csökkentek a születési arányszámok, jó néhány országban a népesség száma elkerülhetetlenül nőni fog. A fiatal korösszetétel miatt sok országban a népesség abszolút száma jelentősen meg fog emelkedni. A népesség országokon belüli és országok közötti mozgásával – beleértve a városok igen gyors növekedését és a népesség kiegyensúlyozatlan regionális megoszlását – továbbra is számolnunk kell, sőt azok jelentősége meg fog nőni.

3.3. A fenntartható fejlődés többek között a termelés és fogyasztás hosszú távú fenntarthatóságát jelenti minden gazdasági tevékenységre vonatkozóan, beleértve az ipart, energiát, mezőgazdaságot, erdőgazdaságot, halászatot, közlekedést, idegenforgalmat és infrastruktúrát a források ökológiailag egészséges kihasználásának optimalizálása és a hulladékok minimalizálása érdekében. A makrogazdasági és ágazati politikák mind ez ideig azonban ritkán fordítottak kellő figyelmet a népesedési megfontolásokra. A népesedés kérdésének közvetlen beépítése a gazdasági és fejlesztési stratégiákba megnöveli a fenntartható fejlődés ütemét, elősegíti a szegénység csökkentését, a népesedési célok megvalósítását és a népesség életminőségének javítását (Cairo, *Programme of Action*).

A kairói konferencia ezzel a deklarációval egyértelműen megadja a követendő retorika keretét. E konferencia után minden nagyobb szervezet az integráció fontosságát hangsúlyozza, és kerüli azt a malthusi fordulatot, hogy a népesedés önmagában lenne a szegénység, az egyensúlytalanság okozója. Jól mutatja ezt a Világbank saját értékelő jelentése a világbanki népesedési programokkal kapcsolatban, amely a bank vezetősége számára készült 1994-ben.

Az 1994-es konferencia rövid nyilatkozata alapján úgy tűnik, konszenzus van kialakulóban a tekintetben, hogy a népesedéspolitikai célokat be kell illeszteni szélesebb társadalmi fejlesztési programokba, és hogy a népesedési program-stratégiákat a demográfiai magatartás és a gazdasági előrehaladás közötti kapcsolatra kell építeni (*World Bank: Population and Development*, 1994: 1).

Ez a retorikai váltás azonban nem jelenti a korábbi diskurzus elemeinek a feladását. Ha figyelmesebben megnézzük a fenti szövegeket, akkor kitűnik, hogy a változások felzíniek, hiszen az alapelemek szinte érintetlenek. Egyrészt továbbra is a szegénység a népesedési folyamatok (úgy mint növekedés, szerkezet és eloszlás) függő változója; másrészt a gazdasági programoknak figyelembe kell venniük a „jelentősen növekvő” népességgel kapcsolatos problémákat. Ez az összefüggés még nyíltabban fogalmazódik meg a Világbank és más népesedéspolitikai szinten fontos szervezetek önbemutatóiban. A Világbank két bekezdésben a következőképpen értelmezi az „integrációs” konszenzust és a reprodukciós egészség problémáját:

A népességnövekedés lassulása még mindig elsőrendű fontosságú cél a legszegényebb országokban. A magas termékenységi arányszámok és a nagyon fiatal népesség megnehezíti, hogy csökkentjük a szegénységet, beruházzunk az emberi erőforrásokba, és hogy fenntartható gazdasági fejlődést biztosítsunk. Az egyének számára a nem tervezett és rosszul időzített terhességek komoly egészségügyi kockázatot rejtenek magukban (*World Bank: Population and Development*, 1994: 2).

A népesedés lendületét vissza lehet fogni olyan beruházásokkal, amelyek elősegítik a tanulási lehetőségek bővítését, a reprodukciós egészséggel és a családtervezéssel kapcsolatos információk és szolgáltatások elterjesztését, illetve az anyasági és gyerekhalandóság csökkentését. Ezen beruházások jó időzítése kulcsfontosságú a lendület megfékezésében. A lassuló népességnövekedés rövid idő alatt 2–3 milliárd fővel lecsökkenti a jövőbeli globális népességet, amely a következő évszázad végén stabilizálódik véglegesen. Ezen beruházások késleltetése csak növelni fogja a szegénység visszaszorításának költségeit (*World Bank: Population and Development*, 1994: 3).

E szövegek már egyértelműen a népesedést látják a legfontosabb problémának, és a reprodukciós egészség javítása is népességcsökkentési célokat szolgál. Ugyanez derül ki az ENSZ megfelelő alapjának (az UNFPA-nek) a küldetészövegéből, amely szintén az egyes célokat a népességnövekedés visszaszorításának perspektívájába helyezi:

Az UNFPA meggyőződéssel vallja, hogy ezen célok (szabad reprodukciós döntés, gyerekek jóléte stb.) valóra váltásával javítani lehet az élet minőségén, illetve lépéseket lehet tenni a világnépesség stabilizálásának egyetemesen elfogadott célja felé. Ugyancsak valljuk, hogy ezen célok szerves részét képezik azon fenntartott és fenntartható társadalmi és gazdasági fejlődés biztosítását szolgáló törekvéseknek, amelyek kielégítik az emberi igényeket és megvédik a minden élet alapjául szolgáló természeti erőforrásokat (*UNFPA mission statement*, 1996).

Ugyanígy megfogalmazásokat találunk a *Planned Parenthood Federation of America*, az *International Planned Parenthood Federation*, a *The Population Council* honlapjain, amelyek általában a fenti kérdéseket közvetlenül összekapcsolják azzal a céllal, hogy növelni szükséges az élet „minőségét”. A fenti befolyásos szervezetek közül a legelősebben és a legleplezetlenebbül malthusi nyelven a *PAI*, a *Population Action International* fogalmaz, amikor arra a kérdésre, hogy miért kell a népesedés (és mint a szövegből ki derül, csak a harmadik világbeli népesedés) kérdésével foglalkoznunk, így válaszol:

A világszerte tapasztalható népességnövekedés érinti az amerikaiakat a gazdaságra, környezetre, a biztonsági és egészségügyi állapotra, illetve a gyerekeinknek örökül hagyott világ lakhatóságára gyakorolt hatása révén. Bár az ok-okozati összefüggések nyomom követezése nehéz feladat, egyre több adat igazolja, hogy a jelenlegi népességnövekedési ráták jelentős és kölcsönösen oda-vissza ható kockázatot jelentenek az emberi jólét szempontjából, ezért jogos aggodalmat ébresztenek az amerikaiakban (*Population Action International*).

Mint az a fentiekből jól látható, a gazdaság és népesség integratív megközelítése ellenére a népességnövekedés marad meg izoláltan a legfontosabb problémának, amelyet mindenképpen kontroll alatt kell tartani, hiszen ez a szegénység legfőbb okozója. Az is jól látható, hogy megmarad a „bekerítéstől”, az „előntéstől” való félelem is, azaz a fentebb elemzett diskurzus alapelemei a retorikai fordulat ellenére érintetlenek (Sen 1994) – lásd még Bandarage aprólékosabb elemzését (Banadarage 1998: 1–114).

A fentiekben nemcsak egy malthusi keret fennmaradását látjuk. A reprodukció feletti egyéni kontroll és szabadság kérdésének az összekapcsolása a népesedés globális ellenőrzésének a kérdésével pontosan ugyanazon konstelláció szerint történik, amely a születéskorlátozók és a többi irányzat koalíciójában volt megfigyelhető az Egyesült Államok húszas-harmincas éveire vonatkozóan. Ezt jól mutatja az az internetes kapcsolás is, amely a Margaret Sanger-kutatások honlapján ajánlja fel a fentiekben is elemzett szervezetek internetes szövegének a behívását (*The Margaret Sanger's Papers*). Ez a diskurzív kötés egyértelműen arra utal, hogy a harmincas években kialakult diskurzus fennmaradt globális szinten.

A fenti diskurzus elemzést megerősíti az az 1995-ös ENSZ-kiadvány is, amely a fejlődő világgal kapcsolatos népesedési projektek inventáriumát tartalmazza (United Nations Population Fund, 1995). Egyrészt megfigyelhető, hogy a fentiekben elemzett szervezetek, összekapcsolódva nagyobb alapítványokkal (többek között a harmincas években is fontos szerepet játszó Rockefeller Alapítvánnyal) szinte uralják a területet. Sőt ezen túlmenően az is jól látható, hogy a legnagyobb egyedi támogatásokat, illetve összességében a legtöbb pénzt azokra a programokra fordítják, amelyek segítik a termékenység közvetlen korlátozását, a fogamzásgátlók szétosztását és marketingjét, s amelyek mellett elenyészik például az afrikai AIDS-helyzettel (azaz a halandósággal) kapcsolatos projektek finanszírozása.

Az angolszász globális népesedési diskurzusok versus a magyarországi népesedési viták és érvelések

Úgy tűnik, a globális népesedéspolitikában mind a mai napig egy olyan diskurzus az uralkodó, amely huszadik század eleji belső, erősen rasszista társadalmi vitákban érlelődött össze rendkívül hatékony érvrendszerre. Ezt a közvetlen rasszista elemek elhagyásával a demográfiai átmenet elmélete emelte globális szintre és tette széles körben piacképesé, beleillesztve azt egy általánosabb Kelet–Nyugat-diskurzusba. Ez utóbbi diskurzus nemcsak azt szolgálta, hogy regionális szinten értelmezzék a problémákat, hanem felhatalmazást adott a nyugati belpolitikában nehezen tolerált emberjogi sérelmeken való felülemelkedésre. Fontos jellemzője ennek a diskurzusnak, hogy mind a mai napig köti az otthoni alsóbb osztályok problémáját a harmadik vagy keleti világ problémáihoz és imidzséhez, amely rendkívül fontos mozgatórugója az ilyen típusú érveléseknek. Ez a gondolkodásmód erősen akciópárti, amelyet megerősít a keleti „más-sággal” szemben érzett „nyugati” felsőbbrendűségi tudat és identitás. Úgy fogalmazhatunk, hogy míg a belső politikai vitákban már erős kontroll van ezen „elkülönülési” beszédmódokkal szemben, addig ez a globális vitákban sokkal kevésbé érezhető.

A magyarországi, elsődlegesen pronatalista népesedési diskurzus a fentiektől egészen más, nem malthusiánus hagyományokra tekinthet vissza, bár éppúgy felfedezhető benne a biopolitika fontos elemei. Amennyiben e kettő összevetésére és a Kelet–Nyug-

gat-diskurzusba való illesztésére törekszünk, akkor egészen új módon tehetjük fel kérdéseinket. Az alábbi összevetés során, mint azt a bevezetőben megindokoltuk, főképp a népi szociográfia harmincas évekbeli szövegeit és kijelentéseit vesszük alapul, azaz figyelmen kívül hagyjuk a többi, ugyancsak releváns magyarországi népesedéspolitikai diskurzust. Az elemzés során a népiek által a harmincas években felvállalt „egyke”-vita anyagára támaszkodunk, illetve a hatvanas évek elején a főképp az *Élet és Irodalom* hasábjain zajló népesedési cikksorozat kijelentéseire.⁶

A harmincas évek népi diskurzusa lényegében három elemet kapcsolt össze: egyrészt a parasztság mint elnyomott „rend” társadalmi felemelését és „nemzetbe” való integrálását tematizálta; ezt összekapcsolta a modern kori magyar társadalomfejlődés rendszerelvű kritikájával és egy radikális, mannheimi értelemben utópikus értelmiségi szerep kidolgozásával (Mannheim 1996: 221–242). A társadalmi kontinuumot rendies és etnikai alapon osztotta fel, azaz párhuzamosan ezen kettős skála mellett értékelt a társadalmi csoportokat, amely bonyolult felosztási rendszer jól szolgálta a „totális” radikalizmust (Kovács és Melegh 1995: 498–500). E diskurzusban különösen fontos szerepet kapott a népesedés tömeges folyamataira való hivatkozás, hiszen egyrészt válság-meghatározási eszközként szolgált (az „egyke”-vita), másrészt a társadalompolitikai beavatkozás egyik legfontosabb célfüggvényének tekintette, azaz a társadalmi felemelkedéstől, illetve néhány esetben a morális ráhatástól a termékenység emelkedését várta.

Az összevetés során az első és legfontosabb megállapítás az lehet, hogy mindkettőben láthatóak a biopolitika egyes fontos alapelemei, bár jelentős különbségek is megfigyelhetők. A biopolitikai egyezőség abban látható, hogy a politikai érdeklődés a népesedés tömeges folyamataira irányul (valamely társadalmi csoport népességcsökkenésére), annak megváltoztatását, kontrollját tűzi ki célul, illetve felosztja a társadalmi kontinuumot.⁷

A biopolitikai alapot leszámítva a népi diskurzus szinte egyetlen ponton sem felel meg a harmincas évek amerikai vitáinak. A különbségek egyrészt az előrehaladással kapcsolatos domináns történeti diskurzusok eltéréséből fakadnak, másrészt az „idegenek” kijelölésének egészen más technikáiból, harmadrészt a „stílusbeli” elemek egészen más összekapcsolódási formájából, negyedrészről egészen más „stratégiai lehetőségmezőt” kínál fel az egyik és a másik.

A legélesebb az eltérés a modern kori fejlődés üdvtörténeti versus hanyatláseleméleti értelmezése és tárgyalása. Az angolszász, amerikai domináns diskurzus a civilizációs előrehaladás és ezen változás demográfiai következményeinek igenlésén alapul, miközben a népiek által elindított diskurzus éppen az ellenkezőjét vallja (egy furcsa csa-

⁶ Legfontosabb szerzőink Kovács Imre (Kovács 1989), Fülep Lajos (Fülep 1984), Kodolányi János (Kodolányi 1963), Erdei Ferenc, illetve Bor Ambrus és Fekete Gyula. (Összefoglaló szövegek: Andorka 1969, 1975; Monigl 1990a: 20–45; Melegh 1999b; Némedi 1985; Kovács és Melegh 1995, 1997).

⁷ Mint az amerikai esetben jól láttuk, ez a felosztás, főképp a század első két harmadában, a leggyakrabban biológiai rasszista vagy civilizációs alapon történt. Ugyancsak jól látható, hogy ez elsősorban az alsóbb osztályok, bevándorlók kontrollját szolgálta. E téren Magyarországon csak töredékes hagyományok vannak, bár megfigyelhető, hogy a hetvenes évektől nagyon burkolt formában megjelent egy lefelé antinatalista, néhány esetben genetikai alapokra helyezkedő alsóbbrendű-ellenes diskurzus, amely szerint „a rossz szociális körülmények között élő kevesek között terjeszteni kell a fogamzásgátlás lehetőségeinek gondolatát...” (lásd pl. Ceizel 1972, 1976; Monigl 1990a: 54). A magyar népiekig visszanyúló, gyakran értelmiségi radikalizmusban megjelenő és szintén a harmincas években kifejeződő diskurzus több szempontból más természetű.

varral). Ezen megközelítés szerint a civilizációs fejlődésből való kiszorítottság csökkenti a termékenységet. Hasonló ellentétek figyelhetők meg az „idegenek” kijelölésében. Mindkét diskurzus a biopolitikai alapból következően törekszik az „érdemtelenek” és „érdemesek” elválasztására. Míg azonban az első esetben tendenciózusan az alsóbb osztályokat jelölik ki „ellenséges” célpontként, megregulázandó társadalmi csoportként faji vagy osztályalapon, addig a magyarországi népiek a harmincas években rendies alapon az „úri középosztály”-ban, etnorendi alapon pedig a zsidó polgárságban, illetve néhány esetben a német módosabb parasztságban látják az ellenséget – nem első-sorban demográfiai szempontból, hanem társadalomszerkezeti, hatalmi szempontból, amely csak közvetetten hat a demográfiai folyamatokra (értsd: nem ezen csoportok termékenysége volt a kérdés).

A nyelvi elemek összekapcsolódásában is jelentős eltéréseket találunk, hiszen az egyik diskurzus a kritikai elemeket apológiaként, az adott uralmi konstelláció megerősítése mentén rendezi össze, míg a másik egy „totális” elidegenítést tűz ki célul a radikális és átfogó változás érdekében.

A két diskurzus által felkínált „stratégiai lehetőségmező” is egészen más, hiszen míg az egyik – mint azt a demográfiai átmenet elméletének elemzése során láttuk, feledve a társadalmi fejlődés elemét – eljuthat a demográfiai folyamatok közvetlen kontrollálása irányába, addig a másik az „ellenség”, a „haladás”, a társadalmi kontinuum más-fajta értelmezése folytán a társadalmi felemelkedés programját nem feledtetheti. Ily módon el lehet jutni radikális társadalomátalakítási programokhoz, mint pl. a nagybirtokszerkezet felosztásához, „örsegváltás”-elképzelésekhez, a polgári zsidóság, a sváb parasztság kiszorításának programjához. Más oldalról e diskurzus – szemben a náci elképzelésekkel, amelyek hasonló módon jelölték ki az „érdemteleneket”, de a kontinuum felosztásában a biológiai rasszizmust vették alapul – nem tűzheti ki a halált igénylő népiértékesítő programokat. A termékenység növelése érdekében, nem kizárva a direkt pronatalista beavatkozást mint lehetőséget, inkább a társadalmi felemelkedés, a jobb anyagi, intézményi ellátottság felé hat az alsóbb rétegek esetében.

Mint az a fentiekben is látható, a magyarországi népesedéssel foglalkozó diskurzusok nem értelmezhetők a rendkívül erős Kelet–Nyugat-diskurzus nélkül, hiszen éppen ez magyarázhatja meg azokat a „furcsa csavarokat”, amelyeket megfigyeltünk a század folyamán. Jól mutatja ezt már az is, hogy a „Nyugathoz” való viszony értelmezési elem volt a tágabban felfogott népiek számára, hiszen Szabó Zoltán, Erdei Ferenc, Bibó István is ezt a típusú összehasonlítást használták „utópiájuk” megalkotása érdekében (Kovács és Melegh 1995; Melegh 1994). Innen érthető, hogy miért lehet erős a „hanyatlás-gondolat”, amely a Nyugathoz való viszonyban értelmeződik, és miért fogalmazódik meg a parasztság felemelésének és a termékenység egyidejű növelésének „harmadik utas” programja.

A Nyugat felé. Kitekintés a jelenlegi magyarországi vitákra

A következő években jelentős változások várhatók a magyarországi népesedési vitákban, amely változások vélhetőleg közelebb hozzák a magyarországi diskurzusokat a fentiekben elemzett angolszász–amerikai beszédmódokhoz. Egyrészt megjelent a termékenység és a reprodukció „államtalanításának” programja, amely az angolszász diskurzus „felszabadító” elemeire hivatkozik, mint a „fejlett Nyugat” vívmányaira. Ezen,

a nők reprodukciós jogaira hivatkozó állítások egy lokális, belső, az ún. „urbánus”, „liberális” diskurzus részévé válnak, amely, szemben az eredeti szellemi kapcsolódással, nem a termékenységszűkítést igentli, hanem a pronatalista beavatkozást kívánja korlátozni (Melegh 1999b). A másik komolyabb kihívás a „jóléti kirekesztés”, amely főképp etnorendi alapon (iskoláztatás, „asszimilálás”) az alsóbb rétegek, a bevándorlók ellen irányul, miközben a termékenység témakörében már felvesz antinatalista elemeket. E törekvések jól láthatóak a hazai gyermektámogatás átalakulásában, hiszen egyrészt reálértékében csökken a mindenkinek járó, illetve a most már hatéves kortól iskoláztatáshoz kötött családi pótlék, miközben a középrétegek adókedvezményben is részesülnek. Az intézkedések egyértelműen az etnikai alapon megjelölt alsóbb rétegek ellen irányulnak, illetve azok megszabályozását célozzák, miközben támogatják a „minőségi” gyermekszaporulatot. Ezen diskurzus elemei sporadikusan megjelennek az értelmiségi közbeszédben is [lásd pl. Népesedési körkérdés. In: *Demográfia*, 1999 (3–4): 206–207, 256, 288]. Ezen utóbbi és az előbbtől egyelőre elváló korlátozó diskurzus idővel kialakíthat egy kevert, társadalmi csoportok szerint differenciáló népesedéspolitikát a „minőségi népesség” jegyében. Ez a szó pedig már olyan ijesztő diskurzus-elemeket hívhat maga után, amelyeket senki sem akarhat.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf (1969): A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői. *Valóság*, 1969/3.
- Andorka Rudolf (1975): Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság*, 1975/6.
- Andorka Rudolf (1985): Az európai nagy pestisjárványok. In: *KSH NKI Történelmi Demográfiai Füzetek*, 2.
- Andorka, Rudolf (1990): The Use of Direct Incentives and Disincentives and of Indirect Social/Economic Measures in Fertility Policy and Human Rights. In: United Nations: *Population and Human Rights. Proceedings of the Expert Group Meeting on Population and Human Rights*. Geneva–New York.
- Bandarage, Asoka (1998): *Women, Population and Global Crisis. A Political-Economic Analysis*. London–New Jersey: Zed Books.
- Böröcz József (1997): Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. In: *Innovation*, 10(2): 161–170.
- Ceizel Endre (1972): A két-három gyermekes családeért. In: *ÉS*, 1972. aug. 19.
- Ceizel Endre (1976): Eugénika? In: *Világosság*, 1976(2): 108–106.
- Dányi Dezső és Monigl István (1990): A magyar népesedéspolitika főbb nemzeti jellemzői. Különlenyomat a *Demográfia* 1988. 2–4. számából, Budapest.
- Dányi Dezső (1993): A hazai népesség- és népesedésszociológia kezdetei. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Füzetek*, 12.
- Dányi Dezső (2000): *Demográfiai átmenetek. Valóság, tudomány, politika*. (Kézirat a Népesedéspolitikai ad hoc bizottság kötete számára.)
- Demény, Paul (1988): Social Science and Population Policy. In: *Population and Development Review*. 14(3): 451–479.
- Department for Economic and Social Information and Policy Analysis (1992–94): *Abortion Policies: A Global Review*. I–III. köt.
- Elias, Norbert (1987): *A civilizáció folyamata*. (The Process of Civilisation). Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (1972): *The Archeology of Knowledge and the Discourses on Language*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1990a): *The History of Sexuality*. Bevezető. 1. köt. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel (1990b): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (1992): Életben hagyni és halálra ítélni. In: *Világosság*, 1992(1): 45–52.

- Foucault, Michel (1999): A tudományok archeológiájáról. In: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Latin Betűk*, 169–201. Debrecen.
- Fülep Lajos (1984): *A magyarság pusztulása*. Budapest: Magvető.
- Hablicsek László (1996): Népeség-előreszámítások, demográfiai előrebecslések. In *Demográfia*. Kovacsicsné Nagy Katalin (szerk.). Budapest: KSH.
- Hodgson, Dennis (1983): Demography as Social Science and Policy Science. In *Population and Development Review*, 9/1. márc.
- Hodgson, Dennis (1991): The Ideological Origins of the Population Association of America. In *Population and Development Review*, 17/1. márc.
- Greenhalgh, Susan (1996): The Social Construction of Population Science: An Intellectual, Institutional and Political History of Twentieth-Century Demography. In *Comparative Studies in Society and History*, 38/1. jan.
- Kaa, S. J. van de (1996): Anchored Narratives. The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility. In *Population Studies*, 50: 389–432.
- Kodolányi János (1963): *Baranyai utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Kligman, Gail (1998): *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press. Első fejezet: Bevezető. 1–18.
- Kovács Éva és Melegh Attila (1995): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In *Vera (nem csak) a városban*. Tóth Zoltán és Varga László (szerk.). Salgótarján: Hajnal István Kör.
- Kovács Éva és Melegh Attila (1997): Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In *Szimbolikus Politika*. Szabó Márton (szerk.). Budapest: Scientia Humana.
- Kovács Imre (1989): *A néma forradalom*. Budapest: Tévan–Gondolat.
- Malthus, Thomas, Julian Huxley és Frederick Osborn (1960): *Three Essays on Population*. New York: Mentor Book.
- Malthus, Thomas (1997 [1798]): *An Essay on the Principle of Population*. Hozzáférhető: <http://www.ac.wvu.edu/~stephan/malthus/malthus.0.html>.
- Mannheim, Karl (1996): *Ideológia és Utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Margaret Sangers's Papers honlap, hozzáférhető: <http://www.nyu.edu/projects/sanger/links.htm>.
- McLaren, Angus (1990): *A History of Contraception from Antiquity to the Present Day*. The Triumph of Family Planning címet viselő hetedik fejezet: 215–251. Oxford: Basil Blackwell.
- Melegh Attila (1994): A Nyugat bővületében. (Western Model) In József Martin: *Értelmiség és politika*. Széchenyi Füzetek, 8.
- Melegh Attila (1999a): Új téglák, régi falak. Kelet-Európa a New York Times civilizációs térképén. In *2000*, június.
- Melegh Attila (1999b): Ki mitől fél? Kommentár a népesedési körkérdésről. In *Demográfia*, 1999(3–4): 339–350.
- Monigl István (szerk.) (1990a): *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986*. Budapest: KSH. (A népeség-tudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései. 37.)
- Monigl István (1990b): A második világháború utáni magyar népesedéspolitikában tükröződő értékek. Különnyomat a *Demográfia* 1989/1–2. számából. Budapest.
- Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Notestein, Frank W. (1945): Population – The Long View. In *Food for the World*. Theodore Schultz (szerk.). Chicago: Chicago University Press.
- Óri Péter (1998): A demográfiai statisztika összehasonlító története. In *Demográfia*, XLI(1): 116–128.
- Óri Péter (1999): *A Conscriptio Animarum mint demográfiai forrás*. (Előadás. KSH NKI, április.)
- Quine, Maria Sophia (1996): *Population Politics in Twentieth-Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies*. London: Routledge.
- Sen, Amartya (1994): Population: Delusion and Reality. In *New York Review of Books*, szept. 22. (Hozzáférhető: http://finance.commerce.ubc.ca/amartya_sen_on_population.html.)
- Szentgáli Tamás (1990): A demográfiai átmenet elmélete. In *Demográfiai átmenet*. KSH NKI. Történeti Demográfiai Füzetek. 1., 9. sz.
- Szreter, Simon (1993): The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History. In *Population and Development Review*, 19(4).
- Tárkányi Ákos (1998): Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. In *Demográfia*, XLI(2–3): 233–268.
- Tárkányi Ákos (2000): *Népesedéspolitika Nyugat- és Észak-Európában*. (Kézirat – a Népesedéspolitikai ad hoc bizottság kötete számára.)
- Thompson, Warren (1929): Population. In *The American Journal of Sociology*. XXXN(6): 959–975.
- Todorova, Maria (1996): *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- United Nations (1990): *Population and Human Rights. Proceedings of the Expert Group Meeting on Population and Human Rights*. Geneva–New York.
- United Nations Population Fund (1995): *Inventory of Population Projects in Developing Countries Around the World*. New York.
- United Nations International Conference on Population and Development (ICPD), 1994: 5–13. Egypt., Cairo. Hozzáférhető: <http://www.iisd.ca/cairo.html>. (Fordítás: Az ENSZ Nemzetközi Népesedési és Fejlesztési konferenciájának cselekvési terve, 3. fejezet. Kölcsönös összefüggés a népeség tartós gazdasági növekedése és a fenntartható fejlődés között. Nyersfordítás. KSH, 1994.)
- Valkovics Emil (1982): *A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről*. Budapest, KSH NKI. Kutatási Jelentések. 5. sz.
- World Bank (1994): Population and Development: Implications for the World Bank. Hozzáférhető: http://www.worldbank.org/html/extdr/hnp/population/pop_dev/contsen.htm.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.